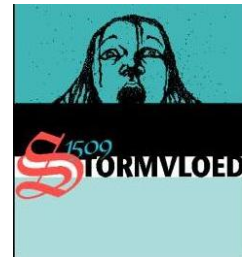

”Stormvloed 1509”

Geschiedenis van de Dollard

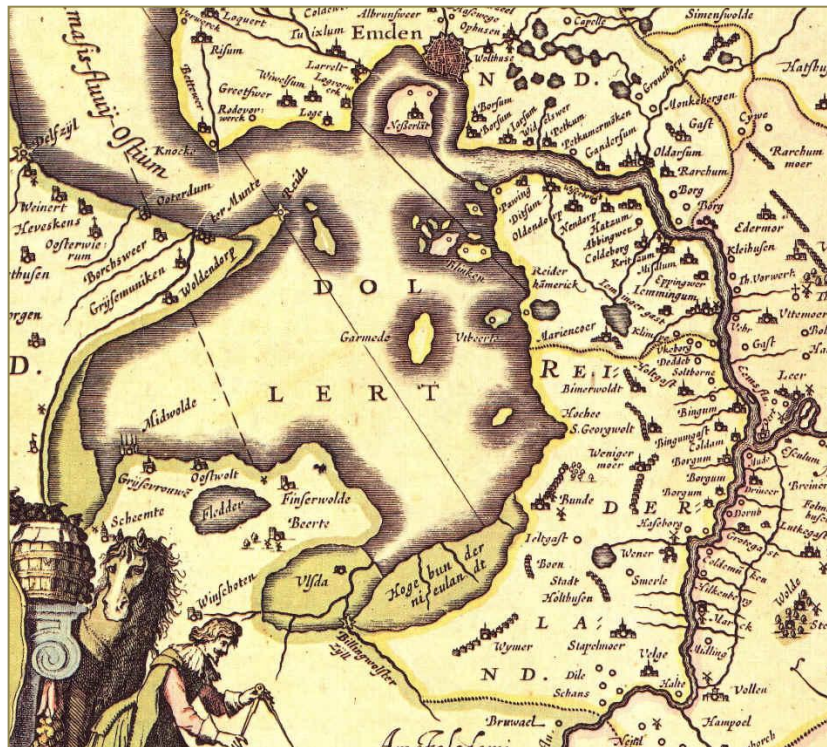
Op 19 september 2009 organiseerde de Stichting Verdronken Geschiedenis in de aula van het Ubbo Emmius Gymnasium te Leer (Ostfriesland) een symposium over de geschiedenis van de Dollard.

De aanleiding tot het organiseren van dit symposium was het feit dat 500 jaar eerder de Cosmas en Damianus stormvloed van 26 september 1509 de dijken van de rivier de Eems deed doorbreken, waardoor meer dan dertig dorpen en woonsteden ten onder gingen en de Dollard zijn grootste omvang ooit kreeg.

Artikel:

Nooit verdwenen Dollardland

Auteur: Dr. Egge Knol

Nooit verdwenen Dollardland

Egge Knol

Lang geleden liep de Eems met een scherpe bocht voor de stad Emden langs. Ten westen van de rivier lag een uitgestrekt land waar nu het water van de Dollard vloeit. In de 11^e tot 14^e eeuw was het een welvarend gebied. Hieraan kwam in de 15^e eeuw een einde. Het eens zo bloeiende Reiderland ging ten onder. Twee schiereilanden en meerdere eilanden bleven over. Ze werden jaar in jaar uit kleiner. Sommige verdwenen uiteindelijk, maar andere bleven, soms opgenomen in de huidige polders, tot de dag van vandaag bestaan. De Punt van Reide, het Nesserland en het Schaapsland bij Pogum wijzen op het eens verloren land. Deze bijdrage beschrijft enkele nooit verdwenen stukjes Dollardland.

Reiderland en Ludeblencke

In de Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen waren in het Dollardgebied alleen de oeverwallen langs de Eems bewoond. De mensen woonden hier op wierden die hen tegen overstromingen beschermden. Achter de oeverwal begon een uitgestrekt veengebied met dichtbij vooral rietveen, verderop hoogveen. Dat veengebied werd aanvankelijk nauwelijks gebruikt. Maar in de 8^e/9^e eeuw ontdekte men dat na ontwateren het mogelijk was het veen met goed resultaat te beakkeren. In de loop van de 10^e eeuw werd langs de hele Friese kust, van de Zuiderzee tot in Ostfriesland, begonnen het veen in gebruik te nemen.

Onder leiding van plaatselijke elite begon men vaak vanaf de oeverwallen, maar soms ook vanaf een rij wierden het veen in te trekken. Men verdeelde het veen netjes in percelen en van daar trok men verder het veen in. Hierbij gold het 'recht van opstrek'. In het verlengde van je perceel had je schier eindeloos recht op gebruik van het veen totdat je kolonisten tegenkwam die van een andere zijde het veen in getrokken waren. Deze kolonisatie was aanvankelijk succesvol. Goede oogsten legden de basis voor een welvarende gemeenschap die in de 11^e en 12^e eeuw imposante kerken van tufsteen bouwde.

Vooraanstaande doden werden bijgezet in zandstenen sarcofagen, die net als de tufsteen uit het Rijnland kwamen.

Reiderland werd vanuit de linker oeverwal van de Eems gekoloniseerd (Afb. 1). De naam Reiderland is vanaf de 13^e eeuw gedocumenteerd; het land voerde aan het eind van die eeuw een eigen zegel. De zendeling Liudger had in de 8ste eeuw opdracht gekregen ook dit gebied te bekeren. Hierdoor viel de oever van de Eems inclusief het grootste deel van Reiderland onder zijn bisdom Munster. Een flink stuk zuidelijker was vanuit Meppen Westerwolde bekeerd en behoorde daarmee tot het bisdom Osna-brück. Dat kreeg ook de bevoegdheid over het zuidelijk deel van Reiderland in handen (Heiligerlee, Winschoten, Ulsda). De rest van Reiderland, verreweg het grootste deel, viel onder het decanaat Nesse van het bisdom Münster. In 1270 werd Hat-zum in plaats van Nesse de hoofdkerk van het decanaat.¹

De kolonisatie van het veen was een groot succes, maar veen is een opmerkelijke grondsoort die bestaat uit niet verrot plantenmateriaal. Dit gaat niet rotten zolang er geen zuurstof uit de lucht bij kan komen. Na ontwatering krijgt zuurstof echter een kans en komt de verrotting of-

Afb. 1 – Een deel van het verdronken Reiderland met rechtsboven de uitstekende punt met de contouren van het latere Nesserland. In de Termunter Ae zijn vier zijlen en in de Reider Ae zeven zijlen aangegeven. Dit is een kopie door H.W. Folckers uit 1722 van een kaart uit 1574 die destijds in het raadhuis van Emden hing en al geruime tijd verdwenen is. Er zijn echter oudtijds talloze kopieën van de kaart gemaakt. Collectie en foto Groninger Museum (John Stoel).

wel oxidatie op gang. Bij ontwatering gaat het veen ook onomkeerbaar krimpen. Beide processen resulteerden in een gestage bodemdaling. De natuurlijke afwatering werd gestoord doordat een gebied met bodemdaling lager kwam te liggen dan de oeverwal langs de kust of Eems. Dit leidde tot het opschuiven van nederzettingen naar drogere delen van het veen. Op den duur moesten verschillende dorpen in de Dollard vanwege bodemdaling en wateroverlast zelfs verdwijnen.²

De bodemdaling in het veen had ook gevolgen bij overstromingen met zeewater, want in plaats van stuk te lopen op een hoog gelegen veengebied kon het zeewater steeds verder het veen binnendringen en daar klei afzetten. Die zware kleilagen zorgden ook nog eens voor extra

inzakken van het veen. Dijkbouw was op den duur geen blijvende oplossing, en toen in de 15^e eeuw de oeverwal doorbrak was er geen houden aan. Het eens zo welvarende Reiderland verdween in zee. Slechts de randen bleven over. De stad Groningen, die het gezag over het Oldambt had weten te krijgen, pakte Reiderland. De Addinga's van Westerwolde en de heersende familie Cirksema in Ostfriesland grepen de macht over de overige restanten (Afb. 2).

De Punt van Reide

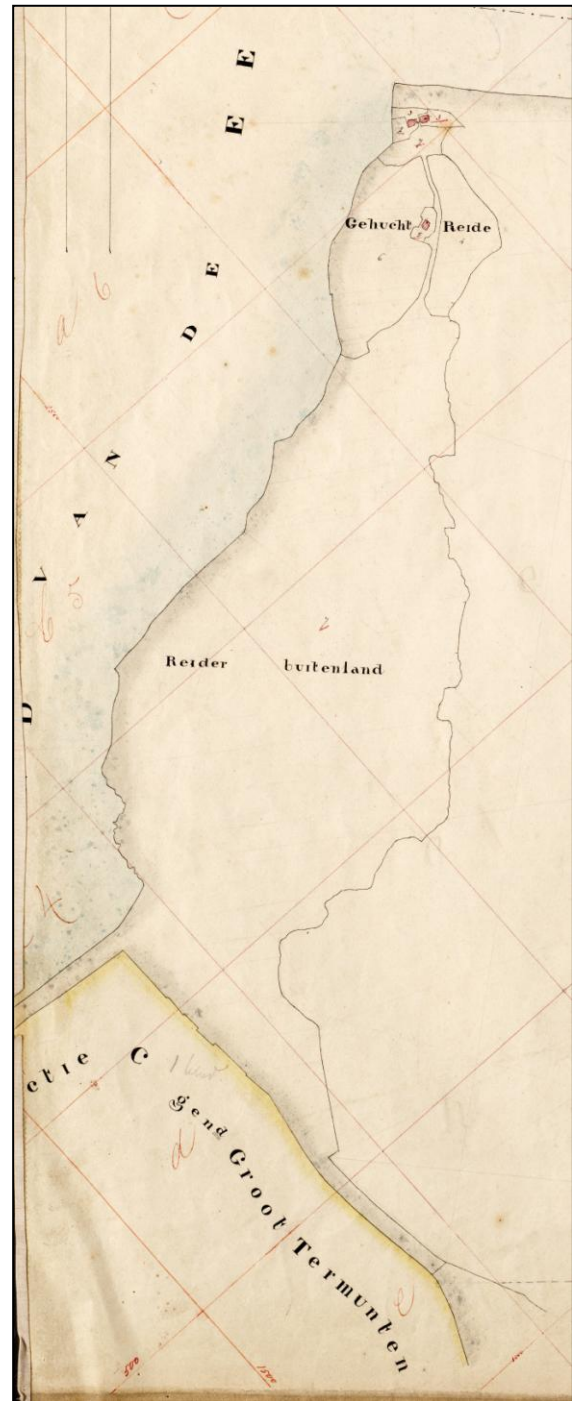
Na de grote Dollard uitbreidingen bleef er in het noordwesten een schiereiland over (Afb. 3). De Punt van Reide behoort tot het systeem met oeverwallen en inversieruggen van de Munter Ae. Dat systeem was zo

Afb. 2 - De grootste Dollarduitbreiding op een landkaart ontworpen aan het eind van de 16^e eeuw. Duidelijk zijn de eilanden te zien. Langs de oostkant van boven naar beneden Nesserland, de Blinken, Utbeerte, Garmede, Jarde, het schiereiland Leidsland en Ulsda. Bij Reide ligt nog de Ludeblencke. Het Munnekeveen is niet op de kaart weergegeven. Uitsnede uit de kaart van Ostfriesland gemaakt door Ubbo Emmius en Petrus Kaerius naar de uitgave uit 1617. (Ontleend aan Albers, 2010, 63; zie noot 17).

sterk dat het uitbreiding van de Dollard in westelijke richting voor een groot deel tegenhiel.³

De kerk van Reide wordt al in het begin van de 11^e eeuw genoemd onder de goederen van het klooster Werden aan de Roer. Dit klooster van zending Liudger had veel bezittingen in de Ommelanden en aangrenzend Ostfriesland. Onzeker is of hier Wester- of Oosterreide werd bedoeld. Beide wierden lagen tegen over elkaar op een oever van de monding van de Reider Ae. In het begin van de 16^e eeuw was Reide, lees Westerreide, nog een wierdedorp met kerk en huizen. Volgens oude kaarten lagen er in de Reider Ae wel zeven zijlen. Een lijst met landeigenaren van de Reider hamrik uit ca. 1520⁴ vermeldt een totaal landoppervlak van 660 grazen (ruim 300 ha), maar als alle landerijen worden opgeteld zijn er maar 590 grazen. Er worden dan ook twee eigenaren vermeld met

Afb. 3 - De Punt van Reide op de oudste kadastrakaart uit 1831. Detail uit de minuutkaart van de gemeente Termunten sectie D 1 genaamd Reide. Grootste deel van deze minuut betreft het wad ten oosten van Reide. Kaart getekend door R.B. van Leggelo. (Foto R.H.C. Groninger Archieven 44-970).

een streepje achter hun naam. Kennelijk was er al land verloren gegaan. De lijst vermeldt 25 eigenaren, waaronder de kloosters van Reide en Wittewierum. De Reider heiligen ofwel de kerk van Reide

bezat 70 grazen met nog eens twaalf grazen in de Fiemeler hamrik. Als we er van mogen uitgaan dat elke eigenaar met land een bedrijf vertegenwoordigde, dan waren er zes bedrijven met tussen de 40 en 70 grazen land en elf bedrijven met tussen de 11 en 26 grazen land. Dus in elk geval 17 landbouwers. Het ging echter in de loop van de eeuw mis met Reide. In 1575 was er nog een kerk, maar veel land er om heen was al verdwenen. Oosterreide was geheel in de Dollard verdwenen, al bleef nog langere tijd een stuk oeverwal met kwelder bewaard. Het is als een eiland bij de Punt van Reide op oude kaarten te zien en werd in een oorkonde in 1604 aangeduid als Ludeblencke. (Een 'blinkje' is een afgescheiden stuk land⁵) De stad Groningen kocht dit land met het oog op latere inpolderingen.⁶ Het liep echter slecht af met deze investering. Het eiland verdween.

De tachtigjarige oorlog was voor Reide desastreus. Op de Punt van Reide legden de Spaansgezinden twee kleine schansen aan. Nadat troepen van graaf Willem Lodewijk deze hadden veroverd werd er in 1589 een grote schans met vier bastions aangelegd. Hier lieten de Staten van Fries-

Afb. 4 – Een in de schans van Reide geslagen Leeuwendalder uit 1591. Het kleine rechthoekje naast de “L” (boven) is het muntmeestersteken voor Reide. (Particuliere collectie; Foto: Groninger Museum, Marten de Leeuw)

land zelfs geld slaan ten behoeve van het krijgsbedrijf (Afb. 4). De schans van Reide bestreek een groot deel van de Eems en speelde een rol in de schansenkrijg waarmee graaf Willem Lodewijk Groningen langzaam in zijn greep kreeg.⁷ Met het oprichten van de schans en de daaropvolgende gevechten werd Westerreide definitief verwoest.

In het oudste kerkboek van Termunten, dat begint in 1664, is voor het jaar 1665

Afb. 5 - Detail met de punt van Reide op de kaart van H. Teijsinga uit 1738 (Foto R.H.C. Groninger Archieven Groningen 817-1112).

sprake van lidmaat Lammert Claesen wonende op Reide. Daarna is in deze kerkboeken met regelmaat sprake van bewoners van Reide. De gegevens wijzen op drie, mogelijk vier woningen. Op een kaart uit 1738 staan drie woningen, precies zoals het ook in 1831 op het kadaster werd aangetekend (Afb.5).⁸ Op een ongedateerde 18^e eeuwse schetskaart van de landpunt door Theodorus Beckeringh van staat een onregelmatige lijn met als bijschrift “ruïne van de vesting”. Twee kleine huisjes staan aan de oostkant van de punt naast elkaar, de derde woning ligt meer midden op de punt. Bij de huizen hoorde een klein beetje erf, het overige land op de punt van Reide was eigendom van de Nederlandse staat, die eind 19^e eeuw ook de erven in bezit kreeg. De hele punt van Reide was 84.52.60 ha groot.⁹

De bewoners van Reide waren visser of dijkwerker en mogelijk af en toe allebei. In 1712 is bij de verkoop van een huis sprake van een mandelig schip. In 1802 wordt het huis verkocht tezamen met *'een schip genaamd een bol met een stel zeilen, haaken, bomen, draggen, draggetouw, ook platboomde boot met riemen en een haak; noch vijf netten kuils'*.¹⁰

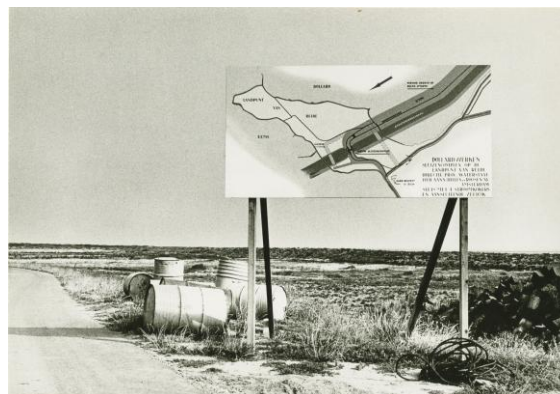
De watersnood van november 1686, die in het kerspel Termunten 223 doden telde, moet ook de kleine huisjes op Reide hebben getroffen. Maar in elk geval overleefde het gezin van Derk Berends de ramp. Er werd ook na de stormvloed van kerst 1717 en februari 1825 gewoon doorgeleefd op Reide.¹¹ In 1842 werd het eerste huisje aan de Eems, gesloopt, in 1867 werd het huis midden op de landpunt afgebroken en rond 1885 verlaat Stijntje Huisman, weduwe van Sijfke Wijngaard en tegen de tachtig jaar oud, het laatste huis bij de Eems dat werd gesloopt. Haar kleinzoon Pieter Wijngaard overleed augustus 1910 en was vermoedelijk de oude man die de heer Zeeman eerder dat jaar ontmoette.¹²

Zeeman beschreef zijn bezoek in 1910 aan de Punt van Reide als volgt:

"Ik trok verder en kwam weldra aan het Thule¹³, het 'hooiland', dat ook werkelijk hooiland was en hoog lag. Een jongen, en verderop een oude man, waren bezig het hooi bijeen te harken. Twee bouwvallen bewezen, dat deze uiterste punt, zo ver in zee tussen Eems en Dollart, bewoond was geweest; een stuk van een waterput viel nog duidelijk te onderscheiden. Ik vroeg de oude man er naar, en hij vertelde, dat hijzelf dertig jaar in het voormalige huis had gewoond; dat hij er wel eens benauwde uren had doorgebracht, als de stormwinde loeide en de golven over de landpunt rolden. Soms was hij met zijn gezin naar de zolder gevluht; de schapen moesten in de woonkamer verblijf houden; de dieren werden dan vastgebonden,

want ze zouden naar buiten hebben kunnen lopen en dat ware hun dood geweest. Het huisje werd er door de aanhoudende strijd met de elementen niet sterker op en zo besloot de bewoner eindelijk binnendijks te wijken. Weinige maanden later deed een nieuwe stormvloed het verlaten huisje ineensstorten. In latere jaren verzamelde het oudje nog hooi rondom zijn vroegere woonplaats; op de bouwvallen tierde de brandnetel."

In 1979 leek Reide definitief ten onder te gaan door de bouw van een imposant sluiscomplex, behorend bij een buitendijks kanaal vanaf Nieuwe Statenzijl (Afb. 6). Dit plan werd op driekwart van de uitvoering stilgelegd. De sluisen zijn in 1985 weer gesloopt. De toen ingedijkte Breebaartpolder werd in 1991 aangekocht door Stichting Het Groninger Landschap. In 1998 is de polder ingericht tot natuurgebied en wordt in samenhang met de Punt van Reide beheerd.

Afb. 6 – De plannen voor aanleg van het Dollarkanaal en sluisbouw op het aannemersbord ter plaatse van de Punt van Reide in 1979. (Foto H.F. Erdsieck; RHC Groninger Archieven 817-1112)

Nesserland

Nadat de Eems met de Cosmas en Damianusvloed van 1509 een nieuwe bedding rechtdoor had gevormd, bleef als opvallendste eiland recht voor de havenstad Emden Nesserland liggen.¹⁴ Vanaf dit eiland werden verschillende stadsgezichten van Emden geschilderd en getekend. De oude bedding, die voor de stad Emden

langs liep, verzandde.

Op de punt van het Nesserland bevond zich de 'kinderbron'. Emders ouders konden daar – als ze zich strikt aan de rituelen hielden – een kind verwerven, zo werd verteld. In de eerste helft van de 17^e eeuw is Nesserland zorgvuldig in kaart gebracht (Afb. 7).¹⁵ De huiswierde Hamrickhaus aan de noordkant staat bekend als voorwerk en zal voormalig kloosterbezit zijn geweest. Vanaf die wierde liep een weg zuidwaarts naar het dorp dat deels langs een oost-west lopende weg lag. Het dorp Nesse bestond uit een zevental huizen, een kerk, een pastorie en een armenhuis. De huizen stonden op een wierde met ruimte voor de kooltuin en de hooiberg. Ook de zoetwatervijver ontbrak niet. De kerk stond eveneens op een wierde. De toren van Nesse had internationale betekenis, want sinds de 18e eeuw bepaalt een rechte lijn vanaf de monding van de Westerwoldse Aa naar de kerktoren van Nesserland een deel van de staatsgrens tussen Nederland en Duitsland in de Dollard.

Tijdens de zware kerstfloed van 1717, die ook in Groningerland veel slachtoffers eiste, spoelde op Nesserland één huis weg en acht huizen raakten beschadigd. Er verdrinken 47 runderen en 130 schapen. In de 18e eeuw werd aan de oostkant een lage dam aangelegd naar de Emders oever. Bij eb was het eiland nu over die dam goed

Afb. 8 - Het Nesserlander kerkhof rond 1930. (Uit: B.E. Siebs (red.), 1930 *Das Reiderland*.)

Afb. 7 – Het eiland Nesserland rond 1625 naar een tekening van raadsheer Martin Faber. De kaart laat ook het 'Nesserlandse hoofd' zien, een palendam tussen Pogum en Nesserland waarmee de stad Emden tevergeefs hoopte de Eems in zijn oude loop langs de stad te houden. (Uit: *Trifolium Aurea* in het Stadsarchief Emden, ontleend aan Schweckendieck 1901).

bereikbaar. Om het eiland zelf lag een ka-
dijk die een hoge vloed echter niet kon te-
genhouden. Men zag dan niets dan rode
daken omringd door een bruisende zee.
Na zo'n overstroming was het land voor
een tijd bedorven en moest het vee aan de
wal uitbesteed worden. De klap van de fe-
bruarivloed van 1825 kwam hard aan. De
kerk stortte in en er bleven maar drie hui-
zen over.

Het eiland verdween echter niet in zee,
maar loste enige tijd later op in het Emders
haveengebied. Het dichtslibben van de oude
Eemsbocht ging namelijk voort, zodat een
nieuw kanaal vanaf Emden naar de Eems
moest worden gegraven, dwars door Nes-
serland heen. In het midden van dit ka-
naal, vlak bij het oude kerkhof (Afb. 8),
werden sluizen aangelegd om polder en
stad bij extreem hoog water tegen de zee
te beschermen. Het oude kerkhof van
Nesserland was begin 2010 nog over-
woekerd met bomen en struiken; dat is nu
gelukkig opgeruimd. Aan verdere open-
stelling wordt gewerkt.¹⁶

Afb. 9 - De Dollardoever aan de kant van Pogum rond 1930. (Uit: B.E. Siebs (red.), 1930 Das Reiderland)

Pogum, de Blinken en het Schaapsland

Aan de oostzijde van de Dollard bleef eveneens een rand van de oeverwal bewaard. Van Pogum zuidwaarts tot Dyksterhusen was die oeverwal erg sterk (Afb. 9). Bij Dyksterhusen stak zelfs een punt kwelder in zee. Dit schiereiland, in de 18^e eeuw en later bekend als het Schafsland ofwel Schaapsland, werd wel langzaam kleiner maar is ook nu nog niet geheel verdwenen.¹⁷ Ten westen van dit Schaapsland zijn op oude kaarten diverse kleine eilandjes te zien, de Blinken. In 1587 was een van die eilandjes in elk geval nog bewoond. Zelfs begin 17^e eeuw zouden er nog huizen hebben gestaan en leek het op de Halligen in Sleeswijk Holstein, maar in de loop van de 17^e eeuw verdween het ene na het andere eilandje.

Munnekeveen, Jarde, Garmede en Utbeerta

Het Munnekeveen, aan de westkant van de Dollard, was een onbewoond eiland waarvan het gebruik verhuurd werd door de eigenaren. Het eiland werd steeds wat kleiner, maar voordat het geheel verdwijnen kon slibde de Dollard zo ver dicht dat het eilandrestant door inpoldering toch weer onderdeel werd van het vasteland. De eigenaren hadden nog hun recht op opstrek

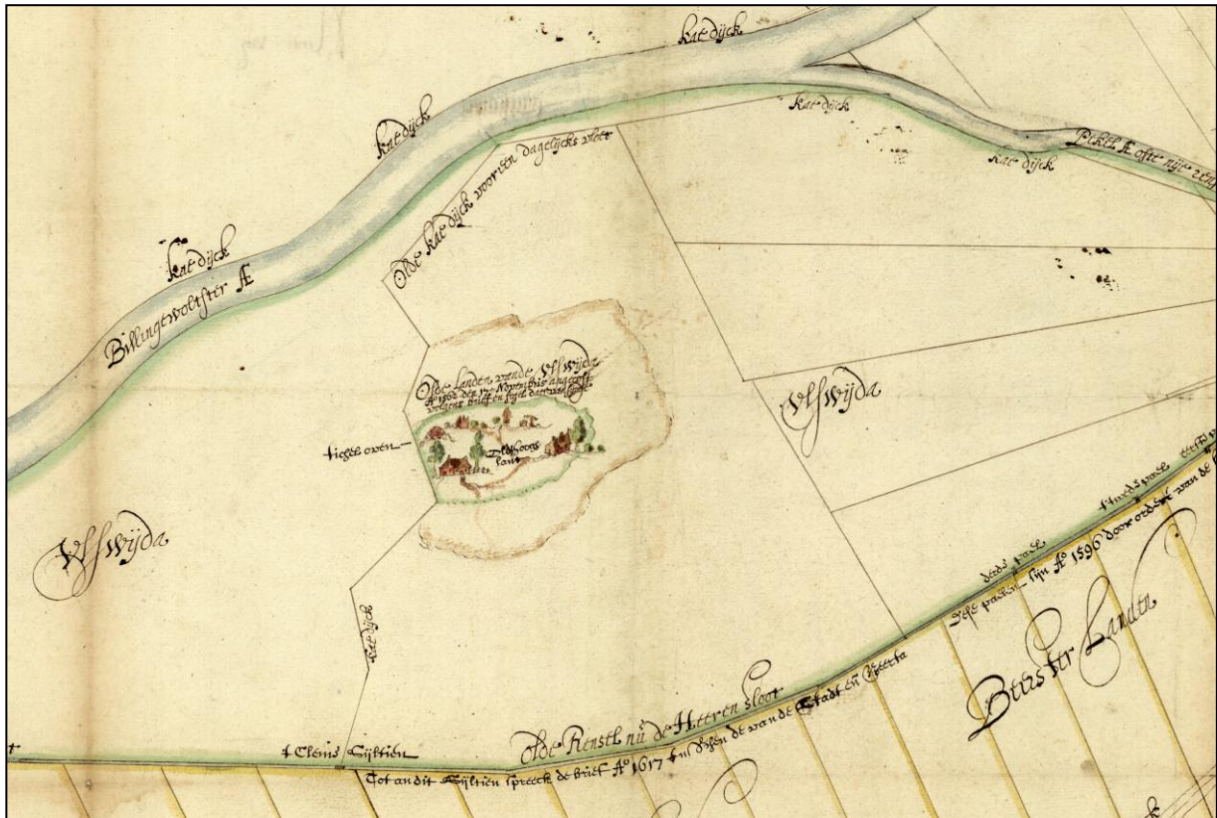
en zo werd het Munnekeveen een belangwekkende factor in de Dollard.¹⁸ In 1959 staakten de eigenaren het verder aanwinnen van land. Wat overbleef was de exploitatie van hun eigendommen in de Carel Coenraadpolder.

Voor de oostoever van de Dollard lagen meer eilanden. Het waren resten van kwelders of veenland die kennelijk in de luwte van de stroom of ondersteund door een zandkern enige tijd kon blijven bestaan totdat ze doorerosie verdwenen of werden opgenomen in de snel dichtslibbende Dollard. Nabij Bunde was sprake van De Jarden, in 1589 nog een 'deimat' (ongeveer een halve hectare) groot, en enige tijd later verdwenen ofwel weggespoeld, maar waarschijnlijker opgenomen in de Bunderinteressentepolder. Het eilandje werd later aangeduid als Hochee.

Vergelijkbare eilanden waren Utbeerta, Garmede en Hochee. Het eerste werd nog in 1529 genoemd. Deze eilanden staan nog lang op kaarten vermeld, maar verdwenen spoorloos in de Dollard. Het schiereiland Leidsland verdween daarentegen reeds spoedig door inpoldering. Op de kaart van Beckering uit 1781 staan enkel nog de Blinken vermeld.¹⁹

Ulsda

Stabieler was het eiland Ulsda (Afb. 10). Het lag boven een zandkop in het veen in het oostelijke deel van de Dollard.²⁰ In haar streven de macht in het Oldambt en aangrenzende resten van het zuidelijk Reiderland kracht bij te zetten kocht de stad Groningen in 1563 18 grazen op dit eiland dat volgens de koopbrief nog 34 grazen ofwel 13,6 ha groot was. De kerk van Beerta bezat tien grazen op het eiland; de resterende zes grazen wist de stad later nog te verwerven. Het eiland was in 1570 kort een basis voor zeerovers. Een deel van hen werd opgepakt en buiten de

Afb. 10 - Het eiland Ulsda, bijna ingepolderd zoals weergegeven op een oude kaart. Het eiland is duidelijk te zien en bevatte twee boerderijen en een tichelwerk. Vermeld is ook "Oude hoogland" want Ulsda bleef als pleistocene zandopduiking gespaard in het ondergelopen land. Uitsnede uit een kaart behorende bij een dossier Ulsda van de stad Groningen uit de periode 1617-1640. (Foto R.H.C. Groninger Archieven 1536-7302)

Steentilpoort van Groningen terechtgesteld. Ze waren als belijdend lid van de katholieke kerk gestorven en mochten daarom op het broerkerkhof begraven worden, maar zonder hun hoofd; die hoofden werden 'na older gewoonte' op een stok bij de galg neergezet.

Ulsda leek aanvankelijk een armelijk bezit voor de stad. In 1602 trof een delegatie van het stadsbestuur op een onverwachte inspectie twee armelijke huurboeren aan. Uiteindelijk was het echter een geweldige aanwinst. Met het eigendom van Ulsda had de stad ook de rechten op aanwas in de Dollard. In 1656 werd de oostelijke Dollardlob door de aanleg van een dijk ingepolderd; hierbij verkreeg de stad een grote landwinst. Een ander verhaal dus als bij de eerder beschreven Ludeblencke.

Het eiland Ulsda was het laatste overblijfsel van het kerspel Ulsvida. Het was een van de kerspelen van het zuidelijk Reiderland dat in 1471 als het Ulsder vijfdeel met het Oldambt een landrecht kreeg. De kerspelen Blijham en Bellingwolde werden in deze tijd bij Westerwolde gevoegd. Door toenemende overlast van binnen- en buitenwater kwam het kerspel in moeilijkheden. In 1462 besloot de bisschop van Osnabrück daarom het kerspel Ulsda bij de kerk van Beerta te voegen. De kerk van Ulsda ging dicht, het misgerei en het beeld van de heilige Lambertus verhuisde naar Beerta. Het eiland bleef echter hardnekkig bestaan omdat het op een pleistocene keileemopduiking lag. In de 16^e eeuw werd het dan ook gebruikt om potklei en veldkeien te winnen. Dat laatste gebeurde zonder toestemming van de

eigenaren. Over de ruïne van de kerk maakten Beerta en Bellingwolde nog ruzie. Bellingwolde meende namelijk aanspraak op de bakstenen te kunnen maken. De exacte ligging van de kerk van Ulsda is nog niet vastgesteld. Wel zijn er, zoals op veel plaatsen in het Dollardgebied, resten van een steenhuis gevonden.

Slotwoord

De geschiedenis van de Dollard staat niet op zichzelf. In het hele waddengebied zijn als gevolg van de veenkolonisatie en de daaropvolgende bodemdaling grote stukken land verloren gegaan. In de Jadeboezem (Niedersachsen) verdwenen in de loop van eeuwen de Oberahnsche Felder. Deze stukken kwelderland sleten langzaam weg. In 1850 waren ze nog 39,5 ha groot. In de jaren dertig kon nog een restant gefotografeerd worden. Na de oorlog waren ze verdwenen. Binnen een eeuw waren ze spoorloos verdwenen. Geologische onderzoek wees uit dat deze deels kadastraal goed opgemeten eilanden nu in het veld niet meer aan te tonen zijn.²¹ Ze vormen

een goede parallel voor de Blinken en andere eilanden in de Dollard.

Vergelijkbaar met Ulsda was het eveneens in de Jadeboezem gelegen eiland Dangast. Het bovenste deel van het vergelijkbare zandeiland Arngast is inmiddels helemaal verdwenen, maar de ondergrond vormt nog de basis voor de gelijknamige in het water staande vuurtoren. In Sleeswijk Holstein zijn nog vele eilanden als restant van een vroeger vasteland bewaard gebleven: de Halligen.

In het Zuiderzeegebied bleven Wieringen, Urk, Marken, en Schokland als eiland bestaan. De eerste twee waren een pleistocene zandopduiking, de ander twee een veeneiland.

De cultuurhistorische waarde van de beroemde Halligen en het eiland Schokland – (vermeld op de UNESCO werelderfgoedlijst) – staat wel in schril contrast met wat er geworden is van Munnekeveen, Ulsda of Nesserland. Door de aandacht van de *Emder Zeitung* is men zich thans gelukkig bewust van de culturele betekenis van het kerkhof van Nesserland.

Noten

¹ G.A. Stratingh en G.A. Venema, 1855: *De Dollard of Geschied-, Aardrijks- en Natuurkundige beschrijving van dezen Boezem der Eems*. Groningen 1855, 75-76; H. Homeier, 1976: *Einbruch und weitere Entwicklung des Dollart bis um 1600*, *Jahresbericht der Forschungsstelle für Insel und Küstenschutz der Niedersächsischen Wasserwirtschaftsverwaltung* 28 (1976), 39-81; C. Woebcken, 1928: *Die Entstehung des Dollart*. Aurich; H. Breuer, 1965: *Dollart und Ems. Die Folgen der Dollartbildung für das gebiet der unteren Ems*. *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und väterlandische Altertümer zu Emden* 45, 11-90; A.R. Köller, 2006: *Rheiderland oder Reiderland, Schreibung und Deutung des Namens*. Weener; O.S. Knotnerus, in bewerking: *Fakt und Fiktion zur Dollartgeschichte*; O.S. Knottnerus, 2011: *Verdronken dorpen*. *Groninger Kerken* 28, nr. 1, 1-8.

² W.A. Casparie en J. Molema, 1990: *Het middeleeuwse veenontginningenslandschap bij Scheemda*, *Palaeohistoria* 32, 271-289. W.A. Ligtdag, 1995: *De wolden en het water*; H. Groenendijk & R. Bärenfänger, 2008: *Gelaagd landschap, veenkolonisten en kleiboeren in het Dollardgebied*. Knol, E., 2010: *Het verleden van kwelders, wierden en dijken, werk voor natuurwetenschappers*, in G.J. Borger, P. Breuker & H. de Jong (red.), *Van Groningen tot Zeeland. Geschiedenis van het cultuurhistorisch onderzoek naar het kustlandschap*. Hilversum, 11-27, 65-68, 145-149.

³ P. Vos en E. Knol deze bundel; L.A.AE. van Eerde, 1950: *De ondergrond van de landpunt van Reide*. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2^e reeks 67, 389-392.

⁴ R.H. Alma, 1998: *Landeigenaars in Termunterzijlvest (ca. 1520)*. *Gruoninga* 43, 177-180.

⁵ H. Molema, 1887. *Woordenboek der Groningsche Volkstaal in de 19^e eeuw*, Winsum, 41.

⁶ *Groninger Archieven toegang 2241 Losse stukken register Feith inv.nr. 286*.

⁷ G. Overdiep, 1970: *De Groninger schansenkrijg. De strategie van graaf Willem Lodewijk*. *Drente als strijdtonel*, 18-23, 103-107. E.E. Puister, 1966: *Iets over de munten geslagen in de Reiderschans tussen*

-
- 1591 en 1594. *Groningen, cultureel maandblad* 8, 62; J.C. van der Wis, 2004: *Munten met een verhaal, Friese munten uit Groningen. Muntkoerier* 33 (2004), 4-7, 54.
- ⁸ *Groninger archieven* toegang 817 nr. 1112 ingelijste kaart.
- ⁹ *Kadastrale gemeente Termunten sectie D nummers 1-7*.
- ¹⁰ *Groninger Archieven, Rechterlijk archief Oldambt, Termunten 19 mei 1802*.
- ¹¹ *Gebaseerd op onderzoek van vermeldingen in de kerkboeken en akten van de burgerlijke stand door de auteur. Het kerkboek van Termunten bevat zelfs een lijst van slachtoffers van 1686, maar alleen de belangrijke mensen werden bij naam genoemd en bij lange niet de 223, een getal dat boven de lijst expliciet wordt vermeld. Met dank aan Albert Beuze (Groninger Archieven) en Ytzen Zuiderma (Kadaster Groningen)*.
- ¹² K. Zeeman, 1950, *Vroegere bewoning van de landpunt van Reide, Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 2^e reeks 67, 531.
- ¹³ *Thule of Ultima Thule was in de oudheid de benaming voor het uiterste Noorden*.
- ¹⁴ *De paragraaf over Nesserland is een ingekorte versie van E. Knol, 2008: Nesserland, de meest oostelijke punt van Reiderland, Historisch Jaarboek Groningen, 20-35*.
- ¹⁵ *Kaart van Martin Faber gepubliceerd in C. Schweckendieck, Festschrift zur Eröffnung des neuen Emders Seehafens durch seine Majestät den Kaiser und König Wilhelm II im August 1901. Berlin 1901*.
- ¹⁶ *Ina Wagner in Emders Zeitung* 8 februari, 18 maart, 24 maart, 28 april, 6 mei 2010, 16 juni 2011, 9 februari, 8 augustus 2012.
- ¹⁷ D. Steen, 1996: *Landgewinnung und Küstenschutz am östlichen Dollartufer – Ein Rückblick auf die letzten 200 Jahre, Ongepubliceerd manuscript*.
- ¹⁸ F.C.J. Ketelaar, 1988, *Inventaris van het archief van de Maatschappij tot exploitatie van het onverdeelde Munnikeveen (1583) 1782-1973*.
- ¹⁹ *Gerardi Oldenborcks, pastoris zu Bunde in Reiderland, kleine ostfriesische Chronicke, betreffende die Jahre 1558 bis 1605, Inseln im Dollart, Der Deichwart, Beiblatt des Kreisblatts Rheiderland 1 (1925), pp 17-19. Kaarten waarop deze eilanden staan bij P.H. Wijk 2006: Groningen Dominium. Geschiedenis van de cartografie van de provincie Groningen en omliggende gebieden van 1545 -1900. Groningen-Assen; L. Albers, 2010: Frisia Orientalis Alte Karten und Geschichte von 1550 bis 1800. Norden*.
- ²⁰ *Paragraaf gebaseerd op A.J. Smith 1900, 'Het eiland Ulsda', Groningsche Volksalmanak 1901, 196-224; J.A. Feith, 1900, 'Nog iets over het eiland Ulsda', Groningsche Volksalmanak 1901, 239; M. Schroor, 1997: De atlas der Stadslanden van Groningen (1724-29), 30-31 en kaart 7*.
- ²¹ *A. Blumenberg, 1997: Heimat im Jadebusen. Von Menschen, Deichen und versunkenem Land. Nordenham-Blexen, 18-112; M. Ruland & W. Wartenberg, 2011: Geologische Untersuchungen im Bereich der ehemaligen Oberahnschen Felder (östliche Jadebusen). In V. Karius e.a. (red.) Dynamische Küsten - Grundlagen, Zusammenhänge und Auswirkungen im Spiegel angewandter Küstenforschung, Coastline Reports 17, 155-166*.

Adres van de auteur:

Dr. E. Knol

Groninger Museum

Groningen

E-mail: eknol@groningermuseum.nl

Dit artikel dient geciteerd te worden als:

Knol, E., 2013. *Nooit verdwenen Dollardland*. In: K. Essink (Red.), *Stormvloed 1509 – Geschiedenis van de Dollard*. Stichting Verdronken Geschiedenis, Groningen: 117-126. (ook: online op www.verdronkengeschiedenis.nl)